

Останні роки життя Михайла Грушевського

Весна 1931 року. Відчувався дедалі більший гніт, унеможлиблювалась спокійна наукова робота. Вже заарештовано двох наукових співробітників історичної секції Української Академії Наук — Ф. Савченка і М. Жуківську.

„Оце збираюсь їхати до Москви“, — сказав одного разу Михайло Сергієвич Грушевський, заходячи до свого кабінету в історичній секції на вул. Королівка 35.

Ця, наче мимохідь кинута фраза збудила неспокій...

А через кілька днів, 6 березня, Михайло Сергієвич заявив, що завтра вже виїде, взяв деякі папери, розпрощався з своїми учнями: „Прощайте! Вчіться бути без мене!“ Вийшов Михайло Сергієвич, тоді знов вернувся, ще раз поглянув навкруги і пішов... пішов, щоб ніколи більш не повернутись в ці затішні кімнати, з такою любов'ю і смаком ним обладнані.

Цей раптовий від'їзд вичував якусь небезпеку. Ніякого офіційного відрядження, як говорили тоді в УАН, Михайло Сергієвич не одержав, а мусів виїхати внаслідок настирливих переслідувань з боку секретаря історично-філологічного відділу УАН Камішана, який запитував при кожній випадковій і не випадковій зустрічі: „Коли ж ви, Михайле Сергієвичу, поїдете до Москви?“ чи „Як? ви ще не поїхали?“ або „Невже ви ще довго будете в Києві?“ чи лагідно: „Пора, пора вже вам, Михайле Сергієвичу, виїхати...“

17 березня 1931 року Михайло Сергієвич виїхав до Москви в супроводі своєї дочки, Катерини Михайлівни.

Дружина Михайла Сергієвича Марія Сильвестрівна ще залишилась у Києві на короткий час. Раптом вона одержує тривожного листа від Катерини Михайлівни: „Батько занедужав, лежить, пишу під його диктант“... Марія Сильвестрівна прискорює свій від'їзд. Другого дня лист ще тривожніший: „Я сама, батько поїхав“... Через день телеграма: „Одержала листа від батька з Харкова, їду до Києва...“

Марія Сильвестрівна вже не їде, чекає дочку... Нова телеграма: „Батько вдома, хворий, приїжджай“. Негайно, 20 березня, Марія Сильвестрівна виїхала до Москви.

Ці листи і телеграми були надіслані внаслідок таких подій: 10-го березня о пів на 10 вечора Михайла Сергієвича заарештували. Взяли його з ліжка, хворого, в НКВД ще скупали в холодній ванні, два дні держали в Москві, а далі повезли до Харкова. В записці до дочки Михайло Сергієвич заявив, що ніяких передач йому не треба. В Москві опікувався Михайлом Сергієвичем (як він сам говорив) родич по матері Ломов. Довідавшись про арешт Михайла Сер-

гієвича, Ломов пішов у Кремль на засідання політбюро, де завжди бував Сталін. Сталін начебто нічого не знав, дуже обурився таким свавільним вчинком НКВД і видав наказ негайно звільнити академіка Грушевського. І Михайло Сергієвич опинився знову в Москві, дома. Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, просто не пізнала Михайла Сергієвича — так він змінився зовні. Стояв біля вікна і виглядав з вокзалу близьких. Розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років.

„Якби ще раз отаке — не витримав би“, — зізналось у Михайла Сергієвича... і більше нічого він не розказував. Близькі і не питали... любовним відданним піклуванням хотіли швидше загоїти ці тяжкі рани, вернути здоров'я, працездатність.

Два лікарі, що їх запросили до Михайла Сергієвича, констатували закінчення процесу запалення легенів і дивувались, що за таких надзвичайних умов не трапилось чогось гіршого.

Поволі Михайло Сергієвич почав одужувати — біля нього тільки близькі...

До цього треба додати, що й приміщення у Грушевських в Москві було дуже кепське. В Києві в Академії знали, що історична секція має в Москві кімнати, і вважали — академік Грушевський приміщенням цілком забезпечений. Але ці кімнати були придатні лише для тимчасового перебування аспірантів, які приїздили сюди в наукові відрядження. Це в околиці Москви, на Погодінці *) великий п'ятиповерховий будинок, новобудова, глинобитний — не можна було, наприклад, прибити умивальника, цяхи в стіні не тримались. Приміщення це знаходилось на першому поверсі і складалося з трьох кімнат та кухні. На день приїзду Грушевських в одній кімнаті жила стороння родина з трьох осіб, у другій аспірант Михайла Сергієвича з родиною з чотирьох осіб (при чому була маленька дитина і няня спала в кухні). І лише в третій кімнаті могла розташуватись родина Грушевських. Кімната ця невелика, 15 квадратних метрів, з одним вікном, що його наполовину закривав великий балюкон другого поверху. З меблів був лише стіл, чотири стільці і ліжка. Книжки Михайла Сергієвича довго лежали на підлозі, лямпа — тільки всяча; щоб увечорі почитати, Михайло Сергієвич висував своє ліжко на середину кімнати, під лямпу.

Михайло Сергієвич дивився на своє перебування в Москві, як на тимчасове, і мирився з усіма невгодами. Проте, жити в цій жалезній кімнаті утьрох було дуже важко — лігом душно, напівтемно, з зимою дуже холодно. Перший поверх узагалі нагрівався недостатньо, а в кімнаті Грушевських це до того внаслідок якоїсь аварії в кутку утворилась крига...

А тут ще треба було Михайлові Сергієвичу з'являтися в НКВД. Оце піде туди Михайло Сергієвич і там „домовляється“, коли саме треба йому прийти в наступний раз. Так ходив Михайло Сергієвич чотири рази, а тоді сказали, що більше ходити не треба. „Може кінець? дозволять повернутись до Києва?“ Ні... тепер представник НКВД відвідуватиме Михайла Сергієвича вдома. Заходив якийсь удень, питався, де Михайло Сергієвич, і мовчки відходив — невідомо було, коли прийде ще...

Хоч які важкі були матеріальні і моральні умови, проте Михайло Сергієвич не мінвав свого режиму дня: вставав о 4-й годині, а може й раніш (принаймні його близькі, прокинувшись, завжди бачили, що Михайло Сергієвич вже працює), о годині 10-й ішов до архіву чи бібліотеки, о 5-й приходив обідати і після обіду вже працював вдома допізна. Невідомо, коли і скільки Михайло Сергієвич відпочивав.

„Тимчасове“ перебування в Москві, як спочатку думав Михайло Сергієвич, затягувалось, придбали настільну лямпу, добились дозвілу на телефон. Відтепер розмови з НКВД провадяться телефоном і хатні „візити“ припинились. В 1932 р. аспірант Кравцов з родиною виїхав до Ленінграду, і Михайло Сергієвич мав уже принаймні окремі кабінет. Від холоду дуже боліли руки в тому „кабінеті“.

Часто наїздив до Москви президент УАН Богомоць, що мав тут своє приміщення. Щоразу заходив до нього Михайло Сергієвич попитати, чи не можна вже повернутись до Києва. І щоразу чув відповідь: „Ні, ні, ще почекайте, але не турбуйтеся, все буде гаразд... я до Вас зайду“. І не був ні разу. Взагалі, ніхто не заходив до Грушевських — було небезпечно. Цього не боявся тільки академік Петрушевський. Щороку відвідувала родину Грушевських Ісидора Петрівна Косач, що проїздила через Москву на побачення до свого чоловіка в північний табір. В квітні 33 року ще приїздила до Москви Ганна Сергіївна Грушевська-Шамрай, сестра Михайла Сергієвича, клопотатись за засланого сина Сергія. Отак в напруженій науковій роботі, під пильним доглядом НКВД, в неможливому для наукової праці приміщенні проходили дні, місяці і нарешті роки...

Михайло Сергієвич все чекав звільнення від цього заслання в червоній Москві — і наполегливо, без відпочинку працював.

У Києві залишився цілком готовий до друку VI том історії української літератури, отже там у Москві Михайло Сергієвич заходився готувати матеріяли далі і впродовж цих трьох років закінчується VII том, VIII, частина IX і деякі розділи тому X, що охопив XVIII століття. Підшукував також і впродол-

*) будинок ч. 2/3, приміщення 101.

ковував матеріали для дальших томів історії України—Руси; в Києві залишився готовий до друку X том, частина перша.

Дуже сподобалися Михайлові Сергійовичеві роман-біографії російських письменників, і він пише роман-біографію Котляревського. В цій роботі Михайло Сергійович знаходив відпочинок і задоволення.

Треба підкреслити віддану роботу — допомогу в науковій праці дочки Катерини Михайлівни, що весь час ходила по архівах і бібліотеках, шукаючи потрібних матеріалів. А вдома допомагала упорядковувати ці матеріали Марія Сильвестрівна. Вони не зважаючи на те, що весь тягар хатнього господарства лежав на їх плечах. Катерина Михайлівна всі роки ходила на базар, діставала продукти, мила підлогу тощо, а Марія Сильвестрівна варила їжу.

Так у напруженій важкій роботі, в очікуванні кращих часів надійшов 1933 рік. Але нічого доброго не передбачалося. Вже на початку цього року заарештовано ще 2 наукових робітників історичної секції УАН — С. Глушка і С. Шамрай, а першого серпня звільнено всіх співробітників історичних установ УАН — шло вже до повної ліквідації всього, що було зв'язане з історією України, з установами Михайла Сергійовича Грушевського. В резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповіді Костіора з 22 листопада знову згадувалося: „Ета нова тактика вдохновлялася старими вождями української контрреволюції — Винниченком, Грушевським, Шаповалом и др.“.

Проте не дивлячись на задушливу атмосферу і складну політичну ситуацію, Михайло Сергійович надії на повернення до Києва не губив, хоча й звернувся остаточно в будь-якій допомозі з боку Богомольця чи Всесоюзної Академії Наук. Через те на початку 1934 року він мав наміри сам клопотатись перед Молотовим про дозвіл переїхати до Києва. Одначе все відкладав, наче чогось ще чекаючи.

Одного разу, зібравшись іти до архіву, Михайло Сергійович раптом вернувся в кімнату і сказав: „Мені здається, що я цього року вмру“. Це почувла лише Марія Сильвестрівна, Катерина Михайлівна в цю хвилину нахилилась, миючи підлогу, і не дочула.

Десь у вересні 1934 року викликали Михайла Сергійовича до Кагановича і пропонували там написати декларацію, Михайло Сергійович відмовився. Через два дні після того прийшов родич Ломов і сказав, що Ломов просив переказати: якщо Михайло Сергійович відмовляється написати декларацію, то він, Ломов, не певний за життя Михайла Сергійовича. „Ну що ж, так і буде“ — спокійно відповів Михайло Сергійович і більш розмов на цю тему не було.

Боялась Марія Сильвестрівна, що НКВД не дозволить поїхати до Кисловодська, але не заперечували, і 15 жовтня родина Грушевських уже в Кисловодську. Як і попередні роки — 33 і 32 — зупинились у санаторії „Комитета Содействия Ученым“ (КСУ), в окремій кімнаті. Але в 31 році не їздили на курорт — не до того було за постійними візитами НКВД. Тільки це місячне лікування і підтримувало трохи здоров'я Михайла Сергійовича. Цього 34 року дуже великі податки наклали на Грушевських за будинок у Києві і через те тяжко було зібрати ці півтори тисячі на санаторію. Але Марія Сильвестрівна настояла, щоб конче поїхати — з болем помічала, як знецілювався Михайло Сергійович від тяжкого життя. По приїзді до Кисловодська Михайло Сергійович з дочкою, харківським ученим Скороходовим і директором Пулківської обсерваторії Герасимовичем їздив до Пятигорська, ходив на прогуляння в околиці Кисловодська. Дуже любив Михайло Сергійович, коли заходив Скороходов і грав на скрипці.

На початку листопада від інфекції (як пізніше подали лікарі) у Михайла Сергійовича зробився на спині карбункул. Треба було робити операцію. Через те, що в санаторії КСУ відповідного хірургічного кабінету не було, запропонували перевезти Михайла Сергійовича до хірургічного відділу міської лікарні. Видко, Михайлові Сергійовичеві дуже не хотілось туди переїздити, бо, довідавшись про таке рішення, він запитав у дружини: „А що буде потім?“. „Потім приїдемо знов сюди, а тоді в Москву“, спокійно відповіла Марія Сильвестрівна. Михайло Сергійович не заперечував, і 12 листопада його перевезли в міську лікарню, де поклали в окремій кімнаті. Стояло ще одно ліжко — тут постійно чергували Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна. Але було і багато незручностей: лампа висіла над самою головою хворого, не було льоду, потрібних страв — доводилось багато речей носити з санаторії КСУ. Фельдшер лікарні одночасно виконував також обов'язки завідувача господарством: — скинувши халат, порався біля коней, носив якісь ліжка тощо. Марія Сильвестрівна хотіла запросити лікаря Григоровського робити операцію, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і зробив сам. Після того, замість полегшення, Михайлові Сергійовичеві стало гірше. Хургін визнав, що розрізав надто рано, бажаючи таким чином знизити високу температуру у хворого. Довелось різати ще раз.

Коли Михайло Сергійович відчув погіршення свого стану після першої невдалої операції, видно, якісь чорні думки його непокоїли: він все нагадував своїм близьким, як їм одержати в Києві гонорар за IX том „Історії України-Руси“, в якому порядку треба видавати виготовлені до друку розділи, а одного разу сказав Марії Сильвестрівні: „Як зі мною що трапиться, їдьте зараз до Галичини, не залишайтеся у більшовиків“.

І після другої операції, що робив також Хургін, стан хворого погіршав. В цей час відпочивав у Кисловодську видатний хірург Буценко, але Марія Сильвестрівна цього не знала, а лікарі КСУ запросили його до Михайла Сергійовича щойно 24 листопада. Зайшовши до лікарні, Буценко без хазяїна Хургіна не хотів оглядати хворого, а Хургін десь раптом зник, довго його не було; нарешті з'явився — пішли до Михайла Сергійовича. Вийшов звідти Буценко в приємно дуже обурений: „Що це мене покликали до вмираючої людини?“ — крикнув він.

Саме в цей час проходила Марія Сильвестрівна — почути такий присуд було для неї цілковито несподіванкою. Михайло Сергійович ніколи не жалувалася, тримався бадьоро, спокійно, і навіть гадки за смерть не було у його близьких. Дуже непокоїло лише те, що після двох операцій все ще не помічалось злему на краще. Почувши слова Буценка, Марія Сильвестрівна мало не зомліла від розпачу.

В цей же день, 24 листопада, Михайло Сергійович помер о 5 годині вечора.

Помер в 68 році життя, позивий ще творчих сил, великих наукових планів, задумів.

Громадськість Кисловодська телом відгукнувшись на цю трагічну смерть: квіти, музика, делегації; багато наукових робітників провозжали жалобний вагон до Мінеральних Вод, а лікар КСУ Перехрестова приїхала з Марією Сильвестрівною до Києва.

Труна з останками Михайла Сергійовича прибула до Києва 28, а 29 листопада його поховали на Байковому кладовищі. Агенти НКВД, передягнені в цивільне, і тут пильно доглядали...

Так вийшли життя заманням у червоній Москві геніальному дослідникові і організаторові української історичної науки.

О. М.